

Biblia z Qumran. Addenda

Michał Klukowski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

michal.klukowski@kul.pl <https://orcid.org/0000-0003-1130-7406>

Gdy tylko uczeni dowiedzieli się o odkryciu fragmentów kanonicznych ksiąg biblijnych wśród rękopisów odnalezionych w grotach nad Morzem Martwym w latach 40. i 50. XX wieku, ich pierwszą reakcją była próba dokonania analizy porównawczej nowo odkrytych tekstów ze znanymi im dotychczas wariantami tekstów biblijnych, zwłaszcza zaś z wersją TM, której najstarsze odpisy dzieliło około tysiąca lat od najwcześniejszych kopii tekstów biblijnych znad Morza Martwego. Nowe odkrycia pozwoliły także dokonać rewizji procesu formowania się poszczególnych ksiąg Biblii Hebrajskiej, a co za tym idzie, procesu kształtowania się świadomości świętości tych ksiąg, co do pewnego stopnia znalazło swój wyraz w późniejszym uformowaniu się kanonu Biblii Hebrajskiej.

Po kilkudziesięciu latach badań nad biblijnymi rękopisami z Pustyni Judzkiej uczeni, którzy mieli możliwość nad nimi pracować (sporej części rękopisów biblijnych nie opublikowano bowiem przez kilka dekad od czasu ich odkryć), stopniowo przedstawiali wyniki swoich analiz, a rozrastająca się z roku na rok literatura domagała się w końcu dokonania pewnej syntezy. Świadom tego faktu był Zdzisław Kapera, popularyzator odkryć znad Morza Martwego, który nakłonił Antoniego Troninę, aby ten przybliżył polskim czytelnikom dotychczasowy stan wiedzy o tekstach biblijnych znad Morza Martwego (Tronina, 2001)¹.

1 Tytuł książki *Biblia w Qumran* na pierwszy rzut oka wydaje się nieco mylący, sugeruje on bowiem, że autor zajmuje się tylko tymi tekstami biblijnymi, które odkryto w grotach marglowej terasy w pobliżu Wadi Qumran, pomijając znaczące odkrycia w Wadi Murabba'at, Masadzie, Naħal H̄ever, Naħal Mishmar, Naħal Še'elim czy Naħal Seir.

Już na wstępie należy zaznaczyć, że dokonanie syntezy badań nad rękopisami biblijnymi było niezwykle trudnym zadaniem w czasie, gdy Tronina pracował nad swoją książką, to jest przed rokiem 2001. Po pierwsze dlatego, że – jak wspomniano – nie wszystkie teksty biblijne doczekały się wówczas publikacji. Po drugie, Tronina miał dostęp do ograniczonej liczby literatury przedmiotu, o czym świadczy załączona do książki bibliografia (Tronina, 2001, s. 139–148). Po trzecie, wnioski czołowych badaczy w tej materii (m.in. Emanuela Tova, Eugena Ulricha, Timothy’ego Lima, Armina Lange, Franka M. Crossa) różniły się, a ocena ich poglądów przy ograniczonym dostępie do literatury była niezwykle trudna.

Pomimo trudności Antoni Tronina wywiązał się ze swego zadania, sporządzając jak dotąd jedyną polską publikację w całości poświęconą problematyce manuskryptów biblijnych z Pustyni Judzkiej. Tym niemniej od czasu jej wydania minęło ponad dwadzieścia lat, stąd część informacji zawartych w tej książce domaga się uzupełnienia bądź aktualizacji. W jednym artykule nie sposób tego uczynić, można jedynie zwrócić uwagę na kilka wybranych aspektów, które mogą służyć jako uzupełnienie informacji zawartych w książce. W obecnym artykule zostaną poruszone następujące zagadnienia: (1) problem identyfikacji tekstów biblijnych oraz sporządzania ich wykazu; (2) kwestia kanonu biblijnego; (3) identyfikacja rodzin tekstualnych poświadczonych w biblijnych rękopisach z Pustyni Judzkiej; (4) próba wyjaśnienia wyłonionych rodzin tekstualnych.

1. Lista tekstów biblijnych znad Morza Martwego

W książce *Biblia w Qumran* autor dokonuje przeglądu poszczególnych ksiąg biblijnych z Qumran, podając dokładną ich liczbę (Tronina, 2001, s. 54–68). W uzupełnieniu do zawartych tam informacji warto nadmienić, że sporządzenie wykazu odnalezionych na Pustyni Judzkiej

Dopiero podtytuł książki (s. 3) dookreśla, że przedmiotem jej treści są rękopisy znad Morza Martwego.

rękopisów biblijnych jest w istocie problematyczne. Ze względu na fragmentaryczność wielu rękopisów zwykle dość trudno jest ustalić, czy poszczególne fragmenty są częścią jednego zwoju czy też kilku zwojów. Z tego powodu autorzy, którzy publikowali teksty biblijne w ramach serii Discoveries in the Judaean Desert, czasami łączyli małe fragmenty tej samej księgi biblijnej w ramach jednego zwoju, zaś innym razem klasyfikowali je jako przynależące do różnych zwojów tej samej księgi².

Tymczasem rozróżnienie pomiędzy rękopisem lub tekstem a kompozycją lub dziełem jest kluczowe dla wykazu liczby odkrytych tekstów biblijnych. Każdemu tekstowi lub rękopisowi jest nadawany numer inwentaryzacyjny (np. 4Q175), traktując go jako samodzielną jednostkę. Może on zostać uznany za jeden z elementów kompozycji, na którą składają się inne teksty, ale równie dobrze może być uznany za jedyne świadka danej kompozycji, tak więc nadawany numer inwentaryzacyjny nie jest sam w sobie wyznacznikiem przy obliczeniach odkrytych rękopisów biblijnych. Dlatego też dla ułatwienia wydawcy tekstów w ramach serii Discoveries in the Judaean Desert wprowadzili system znaków, dzięki którym można odróżnić:

- a) niezależne kompozycje, które nie są oznaczone dodatkowymi znakami (np. 1QPs),
- b) kompozycje, które są różne, ale należą do tego samego kręgu literackiego, wówczas są one oznaczone wielkimi literami, np. 4QapocrJeremiaiah A, B.
- c) kopie poszczególnych kompozycji, które oznaczone są małymi literami w indeksie górnym, np. 4QGen^a, b, c.

Niestety powyższy system bazuje na subiektywnych wnioskach poszczególnych wydawców tekstów, co skutkuje nieraz brakiem

2 I tak na przykład teksty pierwszej groty, kryjące się za oznaczeniem 1Q69 i 1Q70, określane również skrótem opisowym 1QpapUnclassified Fragments, prawdopodobnie reprezentują dużo więcej tekstów, niż tylko wskazane dwa. Z kolei bardzo niewielkie fragmenty tekstów biblijnych zapisane tajnym pismem zostały zidentyfikowane jako należące aż do pięćdziesięciu czterech różnych kompozycji (4Q249–249z, 250–250j, 298, 313–313c, 317, 324–324i, 362–363b), podczas gdy istnieje duże prawdopodobieństwo, że odzwierciedlają one o wiele mniejszą liczbę kompozycji. Nie ma też pewności co do tego, czy teksty 4QGen^a i 4QGen^b istotnie są częścią tego samego zwoju. Więcej na temat problemów przy identyfikacji tekstów biblijnych zob. Tov, 2008, s. 428–437.

konsekwencji przy ich identyfikacji, klasyfikacji i oznaczeniu³. Nie można jednakże określić jednoznacznych kryteriów, które rozwiązałyby ten problem, bo większość tekstów jest zbyt fragmentaryczna, więc często nie tylko nie sposób ustalić, czy odczytany fragment biblijny jest częścią odkrytej wcześniej kompozycji, czy tylko świadkiem kolejnej, dotąd nieznannej kompozycji, ale nawet nie sposób czasem ustalić, czy dany fragment biblijny jest częścią kopii księgi biblijnej, czy stanowi tylko niebiblijną kompozycję, zawierającą cytat z tekstu biblijnego. To wszystko zaś jest istotne przy klasyfikacji i oznaczeniu danego tekstu⁴.

To oczywiście łączy się z problemem identyfikacji samego rodzaju literackiego danego tekstu, gdzie granica pomiędzy tekstem przedbiblijnym, biblijnym i parabiblijnym nierzadko jest trudna do uchwycenia⁵. Na dowód cienkości tej granicy wystarczy wspomnieć, że omawiana przez Troninę (2001, s. 78–84) *Parafraza Pięcioksięgu* (4Q158; 4Q364–4Q367) jako tekstu z pogranicza literatury biblijnej dziś uznawana jest za tekst samego Pięcioksięgu (por. Segal, 2000, s. 391–399; Tov, 2009, s. 11–28; 2015, s. 45–49; Zahn, 2008, s. 315–339), który wliczany jest do aktualnych wykazów rękopisów biblijnych znad Morza Martwego. Jeszcze innym problemem jest poprawna identyfikacja miejsca pochodzenia danego fragmentu biblijnego, co z kolei przekłada się na podawane statystyki w kluczu miejsca pochodzenia⁶.

3 Przykładowo w tomie XXX serii DJD grupa tekstów została zidentyfikowana jako kopie jednej kompozycji, oznaczonej skrótem opisowym 4QpseudoEzekiel (4QpsEzeka-e [4Q385, 386, 385b, 388, 391]; 4QpsEzek: Unid Frags. [4Q385c]), gdy tymczasem w tym samym tomie podobna grupa tekstów została zinterpretowana jako różne kompozycje należące do tego samego kręgu literackiego związanego z apokryfem Księgi Jeremiasza 4QApocryphon of Jeremiaiah: 4QapocrJer A (4Q383), 4Qpap apocrJer B (4Q384), 4QapocrJer Ca–f (4Q385a, 4Q387, 4Q388a, 389–390, 387) (por. Tov, 2008, s. 432, n. 12).

4 I tak na przykład tekst 5Q10, określanej opisowo mianem 5QapocrMal, zawiera fragment tekstu Mal 1, 13–14, lecz w istocie trudno w tym przypadku ustalić, czy tekst 5Q10 jest fragmentem kopii tej księgi, kompozycją opartą na jej treści, czy też jedynie cytatem lub aluzją do tej księgi. W rezultacie nadanie temu tekstowi oznaczenia 5QapocrMal może być zupełnie mylące, jeśli byłby to fragment kompozycji zupełnie niezwiązanej z księgą Malachiasza, a jedynie jedną z wielu niebiblijnych kompozycji, która czyni aluzję do tej czy innej księgi. Przykład podany za Lange & Mittmann-Richert, 2002, s. 145, n. 87.

5 Problem ten pokrótce został przybliżony w Ulrich, 2012, s. 201–214.

6 Przykładowo tekst 4QGenb, który pierwotnie uznano za część odkrytych w Qumran, prawdopodobnie pochodzi jednak z innego obszaru Pustyni Judyckiej, na co wskazują jego

Świadomość złożoności i subiektywności sporządzania tego rodzaju wykazu rękopisów znad Morza Martwego pozwala zrozumieć, że lista, z którą dany czytelnik się zapoznaje, jest tylko jedną z możliwych propozycji. Dlatego też, zamieszczając w publikacji listę tekstów biblijnych znad Morza Martwego, warto zawsze brać pod uwagę kryterium i metodologię, na podstawie której powstała dana lista tekstów. Dla zobrazowania tego problemu wystarczy przyrzeć się różnicom w proponowanych dotąd wykazach biblijnych tekstów z Qumran w literaturze przedmiotu (zob. tabela 1).

Tabela 1. Porównanie wykazów liczby kopii biblijnych tekstów z Qumran (Tronina, 2001, s. 20–40, 54–68⁷; VanderKam, 2012, s. 3⁸; Ulrich, 2015, s. 321⁹; Tov, 2010, s. 111–132¹⁰)

Księgi Biblii Hebrajskiej	Tronina, 2001	Tov, 2010	VanderKam, 2012	Ulrich, 2015
Rdz	19	23-24	19-20	24
Wj	17	21	17	21
Kpł	14	15	13	15
Lb	11	9	7	10
Pwt	30 (32)	35	30	35
Joz	2	2	2	2
Sdz	3	3	3	3
1-2 Sm	4	4	4	4
1-2 Krl	4	3	3	3
Łz	21	21	21	21
Jr	6	6	6	6

cechy nietypowe dla biblijnych tekstów z Qumran (zob. Davila, 1994, s. 31).

- 7 Autor dla Księgi Powtórzonego Prawa i Księgi Psalmów podaje na s. 43 inne dane niż przy omawianiu tych ksiąg kolejno na s. 57 i 62, stąd też dane ze s. 43 umieszczam w nawiasach. Należy także zwrócić uwagę, że autor na s. 39 podaje, że ogólna liczba rękopisów z Qumran obejmuje 245 rękopisów, jednak do liczby tej włącza on tefillin, mezuzot oraz targumy, czego zestawieni obok niego autorzy nie czynią. Tak więc podana liczba (215 [216]) nie uwzględnia wspomnianych tekstów, co pozwala na miarodajne zestawienie wszystkich czterech autorów.
- 8 Nieznaczna korekta wcześniejszej jego listy z publikacji za VanderKam & Flint, 2002, s. 200–201.
- 9 Korekta wcześniejszej jego listy z publikacji Ulrich, 2010b, s. 779–781.
- 10 Korekta wcześniejszej jego listy z tomu podsumowującego serię DJD: Tov, 2002, s. 165–184.

Księgi Biblii Hebrajskiej	Tronina, 2001	Tov, 2010	VanderKam, 2012	Ulrich, 2015
Ez	6	6	6	6
XII Proroków	8	8-9	8-9	9
Ps	40 (39)	36	36	36
Hi	4	4	4	4
Prz	2	4	2	4
Rt	4	4	4	4
Pnp	4	4	4	4
Koh	2	2	2	2
Lam	4	4	4	4
Est	0	0	0	0
Dn	8	8	8	8
Ezd-Neh	1	1	2	1
Krn	1	1	1	1
Razem	215 (216)	224-226	206-208	227

Powyższa lista na potrzebę przykładu została ograniczona do tekstów biblijnych z Qumran, a ponadto została zredukowana do samej liczby kopii rękopisów biblijnych, bez odniesienia do miejsca ich publikacji. Ze wskazanych danych wynika, że rękopisy biblijne z Qumran stanowią między 22 a 24 proc. wszystkich tekstów odkrytych w Qumran (ok. 930 tekstów). Jednak, co ważne, wskazane między autorami różnice odzwierciedlają złożoność publikowanych wykazów, które zależą od interpretacji dostępnych danych w zależności od przyjętej metodologii i kryterium.

2. Problem kanonu biblijnego w świetle odkryć w Qumran

Rozdział drugi pt. *Jak rodziła się Biblia?* książki *Biblia w Qumran* (Tronina, 2001, s. 41–68) został w pierwszej części poświęcony zagadnieniu formowania się kanonu biblijnego w świetle rękopisów z Pustyni Judzkiej. Warto w tym kontekście uporządkować i doprecyzować terminologię techniczną stosowaną w literaturze przedmiotu (Ulrich, 2010b, s. 114–116).

Samo pojęcie „kanonu” oznacza definitywną i oficjalną listę ksiąg natchnionych przez Boga, która konstytuuje korpus pism – powszechnie uznany i zaakceptowany przez wspólnotę religijną jako święty, autorytatywny i normatywny – i która została sporządzona przez organ wspólnoty religijnej uprawniony do określania zasad funkcjonowania tej wspólnoty. Z kolei Biblia stanowi tekstualną formę zbioru ksiąg kanonicznych i w przeciwieństwie do kanonu, który jest normatywną listą ksiąg, jest po prostu zbiorem tych ksiąg w formie pojedynczej antologii. W tym sensie pojęcia „kanon” i „Biblia” są w kontekście judaizmu Drugiej Świątyni anachroniczne, stąd też uczeni zamiast mówić o księgach kanonicznych preferują raczej pojęcie pisma autorytatywnego.

Pismo autorytatywne jest dziełem, które dana grupa (religijna lub świecka) uznaje i akceptuje jako dzieło określające sposób swojego postępowania, którego autorytet jest na tyle wysoki, że nie może być uchylony na mocy woli grupy lub pojedynczej jednostki. Pisma autorytatywne mogą następnie zostać uznane za „pisma święte”, jeśli wspólnota wyraża wiarę, że ich ostatecznym autorem jest sam Bóg i z tego względu treść tych pism powinna zostać przez wspólnotę powszechnie uznana i wcielona w życie. Jednak w przeciwieństwie do Biblii, która jest zamkniętym zbiorem ksiąg, tak rozumiane „święte pisma” mają charakter otwarty, tzn. nadal mogą być poszerzane, rozwijane oraz pracowane, tak iż w rezultacie są rozpowszechniane w różnej formie tekstualnej (Brooke, 2005, s. 85–104; 2012, s. 13–36). W rezultacie, o ile zbiór ksiąg kanonicznych jest zbiorem zamkniętym, zaś samo pojęcie „kanonu” stanowi statyczną koncepcję, to zbiór pism świętych i autorytatywnych jest ze swej istoty otwarty na włączenie do niego kolejnych ksiąg.

Gdy zatem mowa o procesie kanonicznym, należy przez to rozumieć drogę, którą poszczególne dzieła przeszły od uznania je przez wspólnotę jako autorytatywne i normatywne do etapu, w którym trafiły one do kanonu, czyli oficjalnie ukonstytuowanej, zamkniętej listy ksiąg uznanych za święte i natchnione przez Boga. Na podstawie odkryć znad Morza Martwego nie można mieć pewności co do tego, w jaki sposób proces ten mógł przebiegać od początku do końca, tym niemniej właśnie dzięki odkryciom w Qumran można co najmniej próbować

ustalić, które z dzisiejszych ksiąg biblijnych były uznawane za autorytatywne i święte w okresie od II wieku przed Chrystusem do I wieku po Chrystusie. W tym celu uczeni stosują kryteria mogące wskazywać na autorytatywność danej księgi¹¹.

Zastosowanie tych kryteriów nie jest oczywiście miarodajne ani pozbawione błędów. Zwykle są one zorientowane na teksty biblijne, podczas gdy zastosowanie ich do wszystkich tekstów znad Morza Martwego mogłoby uwydatnić zupełnie inną panoramę tekstów autorytatywnych. Można jednak zadać pytanie: autorytatywnych, ale dla kogo? Uczeni, którzy stosują wymienione kryteria, przeważnie wysuwają na ich podstawie wnioski co do autorytatywności tekstów ówczesnego judaizmu *in genere*, gdy tymczasem, biorąc pod uwagę, iż większość rękopisów biblijnych odnaleziono w zbiorach wspólnoty z Qumran, należałoby mówić raczej o tekstach autorytatywnych dla wspólnoty z Qumran. Jeszcze inny problem stanowi fakt, że przy stwierdzaniu obecności księgi należącej do większej kompozycji (np. zbioru XII Proroków lub Księgi Psalmów), uczeni włączają do statystyk księgi będące częścią kompozycji, choć nie poświadczą się ich obecności pośród odkrytych manuskryptów¹². Pomimo niedoskonałości stosowanych kryteriów do pewnego stopnia pozwalają one ustalić, które księgi cieszyły się

11 Kryteria te można podzielić na trzy kategorie. Pierwsza grupa argumentów bazuje na kryteriach zewnętrznych: (a) czy liczba odnalezionych kopii danego dzieła wyraźnie różni się od innych tekstów, tym samym wskazując na ważność tego dzieła dla wspólnoty, (b) czy dzieło doczekało się przekładów na inne języki, (c) czy doczekało się komentarza, (d) czy było ważne dla różnych grup społecznych czy też było forsowane przez jedną, konkretną grupę (np. kapłanów w odniesieniu do Prawa Mojżeszowego). Drugi zestaw argumentów ma charakter intertekstualny: (a) czy dzieło zostało w sposób wyraźny zacytowane w innym tekście jako autorytet (np. z pomocą formuły wprowadzającej „jak napisano”), (b) czy dzieło zostało pośrednio zacytowane lub została do niego odniesiona jakaś aluzja, echo, (c) czy dane dzieło wpłynęło na inny tekst poprzez przejęcie jego motywu, myśli, wątku, itp. (d) czy dane dzieło zostało przepracowane, uzupełnione, przeredagowane. Trzecia grupa argumentów dotyczy kryteriów wewnętrznych: (a) czy treść dzieła w sposób wyraźny wskazuje, że należy je rozumieć jako część Bożego objawienia, (b) czy autorstwo dzieła jest przypisane do postaci, która w oczach wspólnoty jest wybranym przez Boga pośrednikiem między Bogiem a ludem (np. do Mojżesza).

12 Problem ten szerzej omawia Mika Pajunen, 2019, s. 371–374.

szczególnym autorytetem w okresie od III wieku przed Chrystusem do I wieku po Chrystusie.

Po pierwsze, nie ma wątpliwości, że dla wspólnoty z Qumran Prawo Mojżeszowe składało się co najmniej ze znanego nam dziś Pięcioksięgu, uczeni jednak nie są zgodni co do tego, czy Tora obejmowała także inne teksty prawne związane z teologią Synaju, np. Księgę Jubileuszy lub Zwój Świątynny, które czerpią autorytet z objawienia na Synaju (VanderKam, 2000, s. 1–30; 2002, s. 91–109), czy raczej traktowano je jako dodatek do istniejącego już wówczas Pięcioksięgu (zob. Berthelot, 2019, s. 264–268; Lim, 2010, s. 314–318; por. Najman, 2003).

Po drugie, zarówno Prorocy Więksi, jak i Prorocy Mniejsi wystarczająco spełniają kryteria wskazujące na ich autorytatywność. W przypadku Proroków Wcześniejszych wprawdzie nie poświadczają się ani dużej liczby kopii tych ksiąg (por. tabela 1), ani komentarza do nich, tym niemniej w kilku dziełach wspólnoty z Qumran obecne są cytaty z tych ksiąg i aluzje do nich (np. 1 Sm w CD IX, 9; por. 2 Sm 7 i 4Q174 1–2), a ponadto doczekały się one swego opracowania (np. 4QApocryphon of Joshuaa–b, 4Q378–4Q379)¹³. Bez wątpienia za księgi prorockie uważano Księgę Daniela i Księgę Psalmów. Ta ostatnia oprócz licznych kopii jest również przedmiotem peszerów (zob. 4Q16; 4Q171; 4Q173), tj. komentarzy biblijnych, zorientowanych eschatologicznie¹⁴. Tak więc teksty znad Morza Martwego poświadczają istnienie ksiąg prorockich poczynawszy od Księgi Jozuego do Malachiasza, włączając w to Księgę Daniela i Psalmów. Wątpliwe jednak, aby już wówczas wszystkie te księgi konstituowały uznaną powszechnie kolekcję Proroków.

Po trzecie, księgi należące do kategorii Pism (*Ketuvim*) są poświadczane co najmniej w jednej kopii pośród rękopisów znad Morza Martwego, z wyjątkiem Księgi Estery¹⁵. Tym niemniej poza samą obecnością tych

¹³ Dla większej liczby przykładów cytowania Wczesnych Proroków i ich opracowanych wersji zob. Vielhauer, 2019, s. 269–272.

¹⁴ Temat peszerów Tronina porusza w ostatnim czwartym rozdziale książki *Biblia w Qumran* (2001, s. 93–120). Ponadto, wydał on również książkę w całości poświęconą tej problematyce (zob. Tronina, 2020).

¹⁵ Nieodnalezienie Księgi Estery może być przypadkiem, możliwe jednak, że księga ta została odrzucona przez wspólnotę z Qumran ze względu na używany przez nią

ksiąg niewiele wskazuje na to, aby wspólnota z Qumran uznawała je za autorytatywne (Dahmen, 2019, s. 273–279). Nie dotyczy to oczywiście Księgi Daniela i Księgi Psalmów, które – jak wcześniej wspomniano – uważano za księgi o charakterze prorockim. Jeśli chodzi o księgi deuterokanoniczne i apokryficzne, to za autorytatywną mogła uchodzić literatura związana z postacią Henocha, ale także Wizje Lewiego, Księga Tobiasza, Księga Jubileuszy, Zwój Świątynny, zaś dla samej wspólnoty z Qumran dodatkowo Reguła Zrzeszenia i Księga Medytacji (por. 1QSa I, 7; CD X, 6; XIII, 2), nic jednak nie wiadomo o tej księdze, a być może także peszery (Coblentz Bautch & Weinbender, 2019, s. 280–285).

Tak więc z wyjątkiem zbioru Prawa, które najpewniej odpowiadało Pięcioksięgowi, żadna z pozostałych części składowych zbioru tekstów autorytatywnych nie miała charakteru zamkniętego, a ustalenie, która z ksiąg stanowiła część tej czy innej kategorii, pozostaje kwestią otwartą, jeśli w ogóle możliwe jest jej rozstrzygnięcie. Należy przy tym odróżnić zbiór ksiąg autorytatywnych od autorytatywnego zbioru tychże ksiąg. Na przypuszczalne istnienie takiego zbioru może wskazywać dokument 4QMMT C 10 (4Q397 14–21, 10; 4Q398 14–17 i 3–4), w którym autor wywodzi odbiorcę dzieła do rozważania „księgi Mojżesza, księgi Proroków i Dawida”. To świadectwo przypuszczalnego trójpodziału zbioru ksiąg autorytatywnych jest przeważnie interpretowane w świetle trójpodziału poświadczonego w prologu Księgi Syracha (por. Syr Prolog 2, 10, 25) i tekstu Łk 24, 44 (por. Berthelot, 2006, s. 1–14; Dempster, 2008, s. 87–127; Puech, 2010, s. 227–251; Qimron & Strugnell, 1994, s. 59, 112).

3. Warianty rękopisów biblijnych znad Morza Martwego

Chociaż Eugene Ulrich (2015, s. 265–279) przekonuje, że dyskusja nad kanonicznością dotyczy autorytetu samej księgi, nie zaś jej konkretnej formy, to jednak nie wyklucza się, że w procesie kanonicznym w danej tradycji wspólnoty religijnej mogła być forsowana ta, a nie inna forma

kalendarz 364-dniowy, różny od 354-dniowego kalendarza księżycowego, który zakłada się w Księdze Estery (zob. Beckwith, 2005, s. 54–66).

księgi (Brooke, 2005, s. 89; Lim, 2010, s. 311). To z kolei prowadzi do problemu różnorodności form ksiąg biblijnych, która wyłoniła się z tekstów znad Morza Martwego. Problem ten pokrótce porusza również Tronina (2001, s. 69–77), w tym artykule zostaną jednak doprecyzowane i zaktualizowane niektóre aspekty tego zagadnienia.

Należy zacząć od tego, że w epoce sprzed odkryć nad Morzem Martwym uczeni odnosili się w badaniach nad historią tekstu biblijnego do trzech głównych świadków, tzn. Tekstu Masoreckiego (TM), Septuaginty (LXX) i Pięcioksięgu Samarytańskiego (PS). Nowo odkryte rękopisy biblijne nad Morzem Martwym analizowano więc w relacji do tych trzech świadków, kluczem zaś do rozpoznania przynależności danego rękopisu do jednego z wymienionych trzech typów tekstu było wyodrębnienie ich wspólnych cech, przy czym chodziło tylko o te, które konstituowały różnice między trzema typami tekstu (TM, LXX, PS), tzn. były typowe dla nich i które można było dostrzec w danym tekście. Jedynie bowiem wspólnie dzielone rozbieżności mogą wskazywać na relacje tekstualne, a w rezultacie na istnienie „rodziny tekstualnej”.

Dzięki tak zastosowanej metodzie można było wyróżnić następującą grupę tekstów¹⁶:

1. Teksty proto-Masoreckie (proto-TM) – 52 proc. dla Pięcioksięgu, 44 proc. dla pozostałych ksiąg.
2. Teksty związane z *Vorlage* LXX (proto-LXX) – 4,5 proc. dla Pięcioksięgu, 3 proc. dla pozostałych ksiąg.
3. Teksty związane z Pięcioksięgiem Samarytańskim (proto-PS, pre-PS) – 6,5 proc.
4. Teksty niezależne, tj. niedające się przypisać do TM, LXX lub PS – 37 proc. dla Pięcioksięgu, 53 proc. dla pozostałych ksiąg.

W kontekście powyższej klasyfikacji należy poczynić kilka uwag. Po pierwsze, jeszcze przed odkryciami nad Morzem Martwym uczeni

¹⁶ Podane dane procentowe dotyczą jedynie tych tekstów, które zachowały się wystarczająco dobrze, aby mogły być przedmiotem analizy porównawczej. Do analizy posłużyło czterdzieści sześć tekstów Pięcioksięgu i siedemdziesiąt sześć pozostałych tekstów Biblii Hebrajskiej (por. tabela 2). Bardziej szczegółowe dane dotyczące wszystkich tekstów biblijnych znad Morza Martwego oraz ich klasyfikacji tekstualnej można znaleźć w apendyksie 8 w Tov, 2004, s. 313–317.

mieli świadomość istnienia tekstu BH, który poprzedzał średniowieczny TM, a który roboczo był określany mianem *textus receptus* bądź *Vulgärtext(e)*. Nowo odkryte teksty potwierdziły zatem ich przypuszczenia. Po drugie, w literaturze można czasem spotkać się z pojęciem tekstu pre-masoreckiego (zob. De Troyer, 2013, s. 21–22; Garbini, 1984, s. 18–21; Kahle, 1961, s. 6–10; Löfgren, 1995, s. 171–184; Roberts, 1959, s. 144), które może oznaczać formę tekstu BH poprzedzającą średniowieczną wersję TM, ale także formę tekstu BH, która odnosi się do cech zapisu tekstu znanego przed okresem masoreckim. Wydaje się, że co najmniej dla niektórych autorów termin proto-TM podkreśla relację z TM pod względem treści, z kolei termin pre-masorecki bardziej akcentuje aspekt chronologiczny, tj. każdy biblijny tekst hebrajski, który poprzedza średniowieczny TM.

Tov (2018, s. 31–52) zaproponował uporządkowanie terminologii w relacji do TM, ponieważ jest ona jego zdaniem kluczowa dla zrozumienia fenomenu biblijnych tekstów znad Morza Martwego. Należy jednak zacząć od tego, że wbrew wcześniejszej jego klasyfikacji (por. 2001, s. 21–120), E. Tov zdecydował się na rozbieżność rodziny tekstualnej związanej z TM. Zauważa bowiem, że rękopisy biblijne z Qumran różnią się od tych, odkrytych w pozostałych miejscach Pustyni Judzkiej (Masada, Murabba'at, Naħal Ғever, Naħal Mishmar, Naħal Şe'elim, Naħal Sdeir). W przeciwieństwie bowiem do biblijnych manuskryptów z Qumran manuskrypty z Pustyni Judzkiej spoza Qumran są niemal dokładnym odzwierciedleniem średniowiecznego TM i z tego też względu dosłownie stanowią teksty proto-masoreckie. Zdaniem Tova (2018, s. 37) rękopisy biblijne z Pustyni Judzkiej (lecz spoza Qumran) nie różnią się bardziej od Kodeksu Leningradzkiego niż same świadectwa średniowieczne między sobą (porównując chociażby rękopisy tyberiadzkie, sefardyjskie i aszkenazyjskie).

Wobec powyższego E. Tov zdecydował się na odróżnienie tekstów związanych z TM, które odkryto w grotach qumrańskich, od tekstów z pozostałych miejsc Pustyni Judzkiej, oczywiście mając świadomość, że Qumran jest częścią Pustyni Judzkiej i rozgraniczenie geograficzne jest tutaj czysto umowne. Badania nad tak rozumianymi tekstami z Pustyni Judzkiej wykazały, że różnice względem TM wynoszą nie

więcej niż 2 proc., podczas gdy w przypadku rękopisów biblijnych z Qumran różnica ta wynosi między 2 proc. a 10 proc. Na tej podstawie Emanuel Tov określa teksty z Pustyni Judzkiej mianem proto-masoreckich *par excellence*, natomiast biblijnym tekstom z Qumran nadaje on określenie „MT-like” (teksty podobne do TM). W rezultacie termin proto-TM dotyczy tylko tekstów z Pustyni Judzkiej, traktując rękopisy qumrańskie jako oddzielny fenomen (Tov, 2018, s. 35–37). Ponieważ mamy więc do czynienia z nową nomenklaturą, stąd warto porównać ją z dotychczas pojawiającą się terminologią, która do pewnego stopnia pokrywa się ze sobą.

Tabela 3. Porównanie terminologii w relacji do TM (Barthélemy, 1992, s. XCVIII–CXVI, 2012, s. 383–409; Lange, 2009, s. 16; Tov, 2012, s. 24–32)

Tov (2012)	Barthélemy (1992, 2012)	Lange (2009)	Relacja do TM
MT-like podobne-do-TM	pre-masoretic pre-masoreckie	semi-masoretic pół-masoreckie	różnice powyżej 2 proc. względem TM
proto-masoretic proto-TM	proto-masoretic proto-TM	proto-masoretic proto-TM	różnice poniżej 2 proc. względem TM
non-aligned teksty „niezależne”	extra-masoretic teksty poza-masoreckie	non-aligned texts teksty „niezależne”	teksty niepasujące do żadnej z kategorii

Wracając do tematu relacji tekstów proto-masoreckich i pre-, pół-, podobnych-do-masoreckich, te pierwsze datowane są na późniejszy okres (50 przed Chrystusem–30 po Chrystusie dla tekstów z Masady; 20–115 po Chrystusie dla tekstów z Wadi Murabba’at i Sdeir, Naḥal Ḥever, Naḥal Arugot, Naḥal Şe’elim) niż te drugie (225–1 przed Chrystusem) (zob. Lange, 2009, s. 47–48; Tov, 2018, s. 43–45). Nie wiadomo przy tym, czy późny okres tekstów proto-masoreckich świadczy o tym, że rozwinęły się one z tekstów pre-, pół-, podobnych-do-masoreckich, czy też te ostatnie są modyfikacją tekstów proto-masoreckich, ewentualnie czy pojawiły się niezależnie w konkurencji do tekstów proto-masoreckich. Zdaniem Tova nie ma zbyt wielu danych, które wskazywałyby na rozwiniecie się tekstów proto-masoreckich z pre-, pół-, podobnych-do-masoreckich, za czym miałyby przemawiać rzekoma troska o standaryzację

i stabilizację tekstu¹⁷. Jego zdaniem obie grupy tekstów pojawiły się niezależnie, zaś u ich podstaw stała tradycja „masorecka”, która musiała istnieć już co najmniej w III wieku przed Chrystusem, jej najstarszym świadkiem jest bowiem tekst 4QJera z ok. 200 roku przed Chrystusem. Nieobecność tekstów proto-masoreckich w Qumran może wynikać z istnienia danej formy tekstu w danej wspólnocie, odkrycie zaś tekstów tej a nie innej wspólnoty jest z kolei kwestią przypadku.

4. Główne teorie krytyczno-tekstualne w świetle rękopisów znad Morza Martwego

Powyższa dyskusja prowadzi do kolejnej kwestii, a mianowicie do teorii, która mogłaby wyjaśnić obecność różnorodnych wariantów rękopisów biblijnych zebranych w jednym miejscu nad Morzem Martwym¹⁸. Jak już wspomniano, odkryte rękopisy wykazały, że teksty związane z TM nie stanowiły jednej obowiązującej formy tekstu w okresie Drugiej Świątyni, gdyż obok nich były w obiegu także teksty bliskie znanej nam wersji Septuaginty i Pięcioksięgu Samarytańskiego. Co więcej, sam TM nie tylko nie okazał się oryginalnym, pierwotnym tekstem, ale nie okazał się tekstem *per se*, lecz różnorodną kolekcją tekstów hebrajskich każdej księgi biblijnej z osobna, która zachowała się od (co najmniej) początku II wieku po Chrystusie w kręgach rabinackich¹⁹. Wspomniane różnorod-

17 Proces standaryzacji polegałby na dążeniu do ujednocionej formy tekstu wobec jego wielorakości. Ponieważ w tekstach z Qumran dominują teksty pre-, pół-, podobne-do-masoreckich, natomiast późniejsze teksty z pozostałych miejsc Pustyni Judzkiej zachowują tekst proto-masorecki, miałyby to wskazywać na proces standaryzacji co najmniej od II wieku przed Chrystusem, z jego punktem kulminacyjnym po zburzeniu świątyni jerozolimskiej w 70 roku po Chrystusie. Jednak zdaniem Tova taki proces, który prowadziły do ujednoczenia tekstu w całej Palestynie, wymagałby zorganizowanego przedsięwzięcia, w którym skrybowie konsultowaliby swój bazowy tekst (tj. *master copy*) z tekstem bazowym ze świątyni jerozolimskiej, tylko wtedy bowiem proces standaryzacji i standaryzacji tekstu mógłby zostać skutecznie przeprowadzony (zob. Tov, 2014, s. 37–45; por. Woude, 1992, s. 151–169).

18 Zagadnienie to nie zostało poruszone w książce *Biblia w Qumran*.

19 Stąd teksty proto-masoreckie są określane także jako proto-rabinackie. Jednakże określenie „proto-masorecki” podkreśla relację tekstualną danego rękopisu, podczas gdy

ne kolekcje dotyczą również Septuaginty, Pięcioksięgu Samarytańskiego i innych nieznanych nam tekstów, określanych mianem niezależnych (zob. tabela 3). Wyjaśniając różnorodność rękopisów biblijnych znad Morza Martwego, dotychczas zaproponowano cztery główne teorie:

I. Teoria lokalnych tekstów (Albright, 1975, s. 140–146; Cross, 1975, s. 278–292). Na podstawie analizy tekstów Pięcioksięgu i Księgi Samuela, Cross zidentyfikował cztery „rodziny tekstualne” pochodzące z trzech różnych położen geograficznych (zob. tabela 4). Rodziny te powstały w wyniku naturalnego rozwoju w procesie przepisywania tekstów przez skrybów, przy czym proces ten nie był świadomie kontrolowany, stąd termin „rodzina tekstualna” wydaje się bardziej odpowiedni niżli proponowany przez Albrighta „recenzja”, ten ostatni bowiem zakłada systematyczną rewizję przepisywanych tekstów. Tym niemniej Cross przejął za Albrightem przyporządkowanie każdej rodziny tekstualnej do trzech głównych ośrodków polityczno-religijnych ówczesnego judaizmu.

Tabela 3. Rodziny tekstualne według teorii lokalnych tekstów.

Miejsce	Palestyna	Egipt	Babilonia
Rodzina tekstualna	palestyńska (* proto-PS)	proto-LXX	proto-MT
Charakterystyka	harmonizacja tekstu, poszerzanie, modyfikacja	w niewielkim stopniu poszerzanie tekstu	nieznaczne poszerzenia i rewizje tekstu
Przykłady	4QExod–Levf; proto-PS: 4QpaleoExodm, 4QExodj	4QExodd, 2QExoda	MurExod

Zgodnie z teorią Crossa rodziny tekstualne w każdej księdze biblijnej odbiegają od ich wspólnego „przodka”, tj. jednostki tekstowej, z której wyłoniła się pierwsza gałąź tekstualna, a która jest ostatnim wspólnym „przodkiem” wszystkich rodzin. W procesie przepisywania „przodka” przez skrybów w swoistym dla nich środowisku (palestyńskim, egipskim, babilońskim) przekazywany tekst nabierał stopniowo

termin „proto-rabinacki” – jego czas i genezę, wydaje się zatem, że w dyskusji nad krytyką tekstualną bardziej odpowiednim określeniem pozostaje termin „proto-masorecki”.

wyróżniających go cech, stając się tym samym odrębną „rodziną tekstualną”. Po ustanowieniu władzy królewskiej w okresie hasmonejskim nastąpił „powrotu na Syjon”, przy okazji którego zostały sprowadzone teksty do Palestyny. To właśnie dzięki tym okolicznościom w bibliotece qumrańskiej mogły znaleźć się w jednym miejscu teksty różnego pochodzenia. Krytycy teorii Crossa wskazują na fakt, że żadna rodzina tekstualna nie została poświadczona w regonie, z którego pochodzi, z wyjątkiem rodziny palestyńskiej, której istnienie jest niejasne, ponieważ zaproponowane przez Crossa kryteria identyfikacji danej rodziny są zbyt ogólnikowe i niejasne²⁰.

II. Socjo-religijna teoria wielorakich tradycji tekstualnych (Talmon, 1975, s. 1–41, por. 2000, s. 40–50). W odróżnieniu od Crossa, Shemaryahu Talmon zakłada, że musiało istnieć o wiele więcej „rodzin tekstualnych”, zaś na wyłonienie się ich kluczowy wpływ miały nie tyle czynniki geograficzne, co raczej społeczne. Tak więc na potrzeby danej grupy polityczno-religijnej zależało jej członkom na zachowaniu tej, a nie innej wersji danej księgi. W ten sposób, rodzina tekstów związana ze znanym nam TM zachowała się w środowisku rabinackim, teksty związane z wersją PS – w środowisku samarytańskim, zaś teksty związane z LXX – w środowisku chrześcijańskim. Jego zdaniem można przypuszczać, że wiele rodzin tekstualnych zanikło z powodu wyparcia ich przez dominujące w danym czasie grupy religijne, które forsowały własną tradycję tekstualną danej księgi, a które dzięki swej silnej pozycji społecznej, jak również zachowanemu dziedzictwu zapewniły trwałość ich własnej rodzinie tekstualnej.

W tym wszystkim Talmon dość sceptycznie podchodzi do istnienia rzekomego „przodka” wszystkich tekstów, tekstu pierwotnego, z którego wszystkie rodziny tekstualne miałyby brać swój początek. Przeciwnie, skłania się on do poglądu, że różnice między poszczególnymi rodzinami mogą wynikać z rozbieżnych tradycji tekstualnych istniejących od samego początku już na etapie rodzenia się danego dzieła. Krytycy

²⁰ Z oceną i krytyką teorii Crossa oraz pozostałych teorii omawianych tutaj można zapoznać się m. in. w pracy dyplomowej Tuckera (2014, s. 8–35) lub publikacji Hendela (2010, s. 281–302).

teorii Talmona wskazują jednak na kasus wspólnoty qumrańskiej, która przechowywała i kopiowała teksty biblijne, nie faworyzując żadnej znanej nam rodziny tekstualnej. Ponadto, analiza rękopisów biblijnych znad Morza Martwego nie pozostawia wątpliwości, że wiele rozbieżnych wariantów wynika z błędów lub świadomych ingerencji w procesie kopiowania tekstów, brakuje natomiast dowodów na istnienie różnych tradycji tekstualnych danej księgi już na etapie jej tworzenia i redagowania.

III. Teoria wielorakich tekstów (Tov, 1995, s. 85–102). Tov podobnie jak Cross dostrzegł w manuskryptach biblijnych znad Morza Martwego teksty związane z TM (proto- i podobne-do-TM), z *Vorlage* LXX, jak również teksty bliskie znanemu nam Pięcioksięgowi Samarytańskiemu (pre-PS; proto-PS w języku Crossa). Ponadto, zidentyfikował sporą liczbę rękopisów, których nie można przyporządkować do żadnej rodziny tekstualnej, stąd też opatrzył je kategorią tekstów neutralnych i niezależnych (zob. tabela 3)²¹, tj. takich, które albo reprezentują nieznaną rodzinę tekstualną, albo zawierają cechy więcej niż jednej rodziny tekstualnej. W tej kategorii tekstów nie należy mówić o tej czy innej rodzinie (lub tradycji) tekstualnej, lecz najlepiej mówić po prostu o tekstach, traktując każdy z nich indywidualnie.

Tov nie widzi jednoznacznych kryteriów, dzięki którym można by zaklasyfikować rodziny tekstualne, wiążąc je z miejscem pochodzenia (jak chce Cross) czy z daną wspólnotą religijną (jak z kolei chce Talmon). Co więcej, nie wszystkie grupy tekstów określiłby nawet „rodziną”. O ile grupę tekstów związanych z TM można jak najbardziej tym mianem określić, o tyle w przypadku tekstów pre-SP należałoby raczej mówić o recenzji, zaś w przypadku tekstów związanych z *Vorlage* LXX jedynie o grupie indywidualnych, lecz powiązanych ze sobą tekstów. W odróżnieniu od opinii Talmona Tov wyraża przekonanie, że każdy rękopis

21 Wprawdzie Tov wyodrębnia także teksty typowo „qumrańskie”, tj. rękopisy biblijne, które kopiowano we wspólnocie z Qumran, jednak ta kategoria tekstów bardziej związana jest z użytą w nich ortografią i sposobem zapisu niż z formą tekstu, która konstytuowałaby go jako odrębną rodzinę tekstualną. Teksty kopiowane we wspólnocie Qumran są bowiem różnorodne i reprezentują różne rodziny tekstualne, posiłkując się w tym kontekście językiem Crossa i Talmona (zob. Tov, 2004, s. 250–253, 261–272, 331–336).

biblijny wywodzi się od poprzednich jego kopii, które były kopią oryginalnego, pierwotnego tekstu danej księgi. Krytycy teorii Tova uderzają głównie w wyodrębnioną przez niego kategorię tekstów „niezależnych”, która jest pojęciem zgoła abstrakcyjnym i niewiele wnoszącym do zrozumienia objętych nią tekstów.

IV. Teoria wielorakich recenzji (Ulrich, 1999, s. 99–120). Wedle Ulricha różnorodność form rękopisów biblijnych może być wynikiem procesu tworzenia przez skrybów kolejnych nowych recenzji danej księgi biblijnej. To właśnie w trakcie rewizji danej recenzji i jej kopiowania dokonywały się pewne zmiany w tekście, które w rezultacie dały początek poszczególnym wariantom tekstu. Wspomniane zmiany i ich kierunek (np. w stronę harmonizacji lub poszerzania tekstu) stanowią kryterium, dzięki któremu możliwa jest identyfikacja wcześniejszej lub późniejszej recenzji danej księgi. Ustalenie zaś właściwej sekwencji następujących kolejno po sobie recenzji pozwala stwierdzić jej przynależność do danego typu tekstu. Każda księga biblijna w tym procesie ma swoją własną historię, każda została skorygowana, zaktualizowana i poszerzona w sposób, który skrybowie uznali za potrzebny w danym czasie i okolicznościach.

W tym kontekście rękopisy związane ze znaną nam formą TM, LXX i PS nie powinny być traktowane jako trzy główne typy tekstu (jak również twierdził Tov), lecz po prostu jako kopie rękopisów, które są częścią recenzji danej księgi przepisywanej przez skrybów z mniejszą lub większą precyzją. Podobnie jak w przypadku poprzednich trzech teorii, ta również nie jest pozbawiona słabości. Przede wszystkim zaproponowane w niej kryteria można zastosować jedynie w przypadku rękopisów, które zachowały wystarczającą ilość tekstu, aby mogły stanowić materiał porównawczy dla świadka innej potencjalnej recenzji. Po drugie, kryteria te nie mają zastosowania w przypadku całkowitego braku materiału porównawczego, tj. w sytuacji, kiedy zachowała się tylko jedna recenzja danej księgi.

Każda z czterech powyższych głównych teorii wyjaśniających różnorodność rękopisów znad Morza Martwego pozwala w mniejszym lub większym stopniu wnikać we wciąż tajemniczy proces formowania się tekstu biblijnego, jego standaryzacji i stabilizacji. Teoria Crossa kładzie akcent na pochodzenie wariantów danego tekstu, początkowy

etap wyłaniania się danej rodziny tekstualnej, gdy tymczasem Talmon próbuje wyjaśnić końcowy etap rozwoju tekstu biblijnego, zastanawiając się, dlaczego mamy dziś do czynienia tylko z kilkoma rodzinami tekstualnymi danej księgi. Z kolei Tov w swej teorii podkreśla złożoność i bogactwo świadków tekstowych, które warto potraktować bardziej indywidualnie. W końcu Ulrich podkreśla ważność etapu pośredniego, a więc ciągłość, a zarazem rozwój formowania się księgi biblijnej i wynikające z tego rozwoju modyfikacje w tekście. Te cztery teorie warto więc traktować komplementarnie²².

Podsumowanie

Celem artykułu była aktualizacja, doprecyzowanie i uzupełnienie wybranych zagadnień dotyczących rękopisów biblijnych znad Morza Martwego w odniesieniu do wciąż jedynej polskiej monografii w pełni poświęconej tej problematyce pt. *Biblia w Qumran* Antoniego Troniny (2001). Podjęta rewizja poszczególnych tematów ma oczywiście charakter syntetyczny, każdy z nich w istocie domaga się szerszego omówienia, rozwinięcia i pełniejszej bibliografii. Wykonanie tego zadania wiąże się z potrzebą stworzenia nowej monografii opartej na aktualnym stanie badań, która w sposób rzetelny i przystępny przybliżyłaby problematykę formowania się tekstu i autorytetu ksiąg biblijnych w świetle rękopisów znad Morza Martwego. W oczekiwaniu na tę konieczną publikację obecny artykuł może częściowo pełnić rolę addendy do wciąż wartościowej książki, którą jest monografia Antoniego Troniny.

Abstrakt

Biblia z Qumran. Addenda

Artykuł porusza problematykę rękopisów biblijnych odkrytych w latach 40. i 50. na Pustyni Judzkiej, w relacji do jedynej polskiej publikacji w języku polskim

22 Przykład jednoczesnego zastosowania tych czterech teorii w praktyce przedstawia Hendel (2010, s. 298–299).

poświęconej temu zagadnieniu w całości. W artykule zawarte są informacje aktualizujące lub uzupełniające tę publikację w czterech aspektach: problemie identyfikacji tekstów biblijnych oraz sporządzania ich wykazu; kwestii kanonu biblijnego; identyfikacji rodzin tekstualnych w biblijnych tekstach z Pustyni Judzkiej; próbie wyjaśnienia wyłonionych w tych tekstach rodzin tekstualnych.

Słowa kluczowe: Biblia, Qumran, zwoje, Morze Martwe, kanon

Abstract

The Bible from Qumran. Addenda

The article deals with the issue of biblical manuscripts discovered in the 1940s and 1950s in the Judean Desert and the only Polish publication in Polish devoted entirely to this issue. The article contains information updating or supplementing this publication in four aspects: the problem of identifying biblical texts and compiling a list of them; the issue of the biblical canon; identification of textual families in biblical texts from the Judean Desert; an attempt to explain the textual families identified in these texts.

Keywords: Bible, Qumran, Dead Sea, scrolls, canon

References

- Albright, F. W. (1975). "New Light on Early Recensions of the Hebrew Bible". In F. M. Cross & S. Talmon (Eds.), *Qumran and the History of the Biblical Text* (pp. 140–146). Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/1355966>
- Barthélemy, D. (1992). *Critique textuelle de l'Ancien Testament. Vol. 3. Ézéchiel, Daniel et les 12 Prophètes*. Éditions Universitaires.
- Barthélemy, D. (2012). *Studies in the Text of the Old Testament: An Introduction to the Hebrew Old Testament Text Project*. Penn State University Press, Eisenbrauns.
- Beckwith, R. T. (2005). The Significance of the 364-day Calendar for the Old Testament Canon. In R. T. Beckwith (Ed.), *Calendar, Chronology and Worship. Studies in Ancient Judaism and Early Christianity* (pp. 54–66). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047415473_005
- Berthelot, K. (2006). 4QMMT et la question du canon de la Bible hébraïque. In F. García Martínez, A. Steudel & Tigchelaar (Eds.), *From 4QMMT to Resurrection* (pp. 1–14). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047410287_002

- Berthelot, K. (2019). Authoritative Scriptures: Torah and Related Texts. In G. J. Brooke & C. Hempel (Eds.), *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls* (pp. 264–268). T&T Clark.
- Brooke, G. J. (1997). The explicit presentation of Scripture in 4QMMT. In Kampen, M. Bernstein & F. García Martínez (Eds.), *Legal Texts and Legal Issues. Proceedings of the Second Meeting of the International Organization for Qumran Studies, Cambridge 1995. Published in Honour of Joseph M. Baumgarten* (pp. 67–88). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004350250_s012
- Brooke, G. J. (2005). Between Authority and Canon: The Significance of Reworking the Bible for Understanding the Canonical Process. In E. G. Chazon, D. Dimant & R. Clements (Eds.), *Reworking the Bible: Apocryphal and Related Texts at Qumran. Proceedings of a Joint Symposium by the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature and the Hebrew University Institute for Advanced Studies Research Group on Qumran, 15–17 January, 2002* (pp. 85–104). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047416142_006
- Brooke, G. J. (2012). Canonisation Processes of the Jewish Bible in the Light of the Qumran Scrolls. In J. Dochhorn (Ed.), *“For it is Written”. Essays on the Function of Scripture in Early Judaism and Christianity* (pp. 13–36). Peter Lang.
- Coblentz Bautch, K., & Weinbender, J. (2019). Authoritative Scriptures: Other Texts. In G. J. Brooke & C. Hempel (Eds.), *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls* (pp. 280–285). T&T Clark.
- Cross, F. M. (1975). The Contribution of the Qumran Discoveries to the Study of the Biblical Text. In F. M. Cross & S. Talmon (Eds.), *Qumran and the History of the Biblical Text* (pp. 278–292). Harvard University Press.
- Dahmen, U. (2019). Authoritative Scriptures: Writings and Related Texts. In G. J. Brooke & C. Hempel (Eds.), *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls* (pp. 273–279). T&T Clark.
- Dávila Gómez, N. (1994). *Aufzeichnungen des Besiegten: Fortgesetzte Scholien zu einem unbegriffenen Text*. Karolinger.
- De Troyer, K. (2013). The Hebrew Text behind the Greek Text of the Pentateuch. In M. K. H. Peters (Ed.), *XIV Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies: Helsinki, 2010* (pp. 15–32). Society of Biblical Literature.
- Dempster, S. G. (2008). Torah, Torah, Torah. The Emergence of the Tripartite Canon. In C. A. Evans & E. Tov (Eds.), *Exploring the Origins of the Bible: Canon Formation in Historical, Literary, and Theological Perspective* (pp. 87–127). Baker Academic.
- Garbini, G. (1984). 1QIsab et le texte d’Esaïe. *Henoch*, 6, 18–21.
- Hendel, R. S. (2010). Assessing the Text-Critical Theories of the Hebrew Bible After Qumran. In J. J. Collins & T. H. Lim (Eds.), *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (pp. 281–302). Oxford University Press.

- Kahle, P. (1961). Pre-Masoretic Hebrew. *The Annual of Leeds University Oriental Society*, 2, 6–10.
- Lange, A. (2009a). *Handbuch der Textfunde vom Toten Meer. Vol. 1: Die Handschriften biblischer Bücher von Qumran und den anderen Fundorten*. Mohr Siebeck.
- Lange, A. (2009b). “They Confirmed the Reading” (y. Ta’an. 4.68a): The Textual Standardization of Jewish Scriptures in the Second Temple Period. In A. Lange, M. Weigold & J. Zsengellér (Eds.), *From Qumran to Aleppo. A Discussion with Emanuel Tov about the Textual History of Jewish Scriptures in Honor of his 65th Birthday* (pp. 29–80). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lange, A., & U. Mittmann-Richert. (2002). Annotated List of the Texts from the Judaean Desert Classified by Content and Genre. In E. Tov (Ed.), *The Text from the Judaean Desert. Indices and an Introduction to the Discoveries in the Judaean Desert Series* (pp. 115–164). Clarendon Press.
- Lim, T. H. (2010). Authoritative Scriptures and The Dead Sea Scrolls. In J. J. Collins & T. H. Lim (Eds.), *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (pp. 303–322). Oxford University Press.
- Lofgren, O. (1995). Zur Charakteristik des “vormasoretischen” Jesajatextes. In E. Gren, B. Lewin, H. Ringgren, S. Wikander (Eds.), *Donum natalicum H. S. Nyberg oblatum* (pp. 171–184), Almqvist & Wiksell.
- Loveless, G.-S. (2012). *Dead Sea Scrolls and The Bible: Ancient Artefact, Timeless Treasures*. Baptist Theological Seminary.
- Najman, H. (2003). *Seconding Sinai: The Development of Mosaic Discourses in Second Temple Judaism*. Brill.
- Pajunen, M. (2019). Bible. In G. J. Brooke & C. Hempel (Eds.), *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls* (pp. 369–377). T&T Clark.
- Puech, É. (2010). Quelques observations sur le ‘canon’ des « Écrits ». In M. Popović (Ed.), *Authoritative Scriptures in Ancient Judaism* (pp. 117–141). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004190740_008
- Puech, É. (2012). L’épilogue de 4QMMT revisité. In E. F. Mason (Ed.), *A Teacher for All Generations. Essays in Honor of James C. VanderKam* (pp. 309–339). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004224087_018
- Qimron, E., & Strugnell J. (1994). *Qumran Cave 4. V. Miqṣat Ma ‘aśe ha-Torah*. Clarendon Press.
- Roberts, B. J. (1959). The Second Isaiah Scroll from Qumrân (1QIsb). *Bulletin of the John Rylands Library*. 42. 132–144.
- Segal, M. (2000). 4QReworked Pentateuch or 4QPentateuch? In L. H. Schiffman, E. Tov, J. C. VanderKam (Eds.), *The Dead Sea scrolls. Fifty years after their discovery. Proceedings of the Jerusalem congress, July 20–25, 1997* (pp. 391–399). Israel Exploration Society.

- Talmon, S. (1975). The Old Testament Text. In F. M. Cross & S. Talmon (Eds.), *Qumran and the History of the Biblical Text* (pp. 1–41). Harvard University Press.
- Talmon, S. (2000). The Transmission History of the Text of the Hebrew Bible in the Light of Biblical Manuscripts from Qumran and Other Sites in the Judean Desert. In L. H. Schiffman, E. Tov, J. VanderKam, G. Marquis (Eds.), *The Dead Sea Scrolls Fifty Years After Their Discovery 1947–1997. Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20–25, 1997* (pp. 40–50). Israel Exploration Society.
- Tov, E. (1995). Groups of Biblical Texts Found at Qumran. In D. Dimant, L. H. Schiffman, *Time to Prepare the Way in the Wilderness: Papers on the Qumran Scrolls by Fellows of the Institute for Advanced Studies of the Hebrew University, Jerusalem, 1989–1990* (pp. 85–102). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004350182_008
- Tov, E. (2001). *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (2nd ed.). Fortress, 2001.
- Tov, E. (2012). *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (3rd ed.). Fortress Press, 2012.
- Tov, E. (2002). Categorized List of the “Biblical Texts”. In E. Tov (Ed.), *The Text from the Judaean Desert. Indices and an Introduction to the Discoveries in the Judaean Desert Series* (pp. 165–184). Clarendon Press.
- Tov, E. (2004). *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert*. Brill.
- Tov, E. (2008). The Number of Manuscripts and Compositions Found at Qumran. In E. Tov (Ed.), *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran. Collected Essays* (pp. 428–437). Mohr Siebeck.
- Tov, E. (2009). The Many Forms of Hebrew Scripture. Reflections in Light of the LXX and 4QReworked Pentateuch. In A. Lange, M. Weigold & J. Zsengellér (Eds.), *From Qumran to Aleppo. A Discussion with Emanuel Tov about the Textual History of Jewish Scriptures in Honor of his 65th Birthday* (pp. 11–28). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tov, E. (2010). *Revised Lists of the Texts from the Judaean Desert*. Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004179493.i-140>
- Tov, E. (2014). The Myth of the Stabilization of the Text of Hebrew Scripture. In E. Martín Contreras & L. Miralles-Macia (Eds.), *The Text of the Hebrew Bible: From the Rabbis to Masoretes* (pp. 37–45). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tov, E. (2015). From 4QReworked Pentateuch to 4QPentateuch (?). In *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint: Collected Essays. Vol. 3* (pp. 45–59). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004285569_005
- Tov, E. (2018). “Proto-Masoretic,” “Pre-Masoretic,” “Semi-Masoretic,” and “Masoretic”: A Study in Terminology and Textual Theory. In J. W. Barker, A. Le Donne, & J. N. Lohr (Eds.), *Found in Translation: Essays on Jewish Biblical Translation in Honor of Leonard J. Greenspoon* (pp. 31–52). Purdue University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh9w0dc.8>

- Tronina, A. (2001). *Biblia w Qumran. Wprowadzenie w lekturę rękopisów znad Morza Martwego*. The Enigma Press.
- Tronina, A. (2020). *Komentarze Biblijne z Qumran. Od midraszu do peszeru*. The Enigma Press.
- Tucker, J. M. (2014). *Incorporating Syntax into Theories of Textual Transmission: Preliminary Studies in the Judaean Desert Isaiah Scroll and Fragments*. Trinity Western University.
- Ulrich, E. (1999). *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004677135>
- Ulrich, E. (2010a). The Jewish Scriptures: Texts, Versions, Canons. In J. J. Collins & D. C. Harlow, *The Eerdmans Dictionary of Early Judaism* (pp. 97–119). Eerdmans.
- Ulrich, E. (2010b). *The Biblical Qumran Scrolls: Transcriptions and Textual Variants*. Brill.
- Ulrich, E. (2015). *The Dead Sea Scrolls and the Developmental Composition of the Bible*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004296039>
- Ulrich, E. & Cross F. M. (1994). *Qumran Cave 4. VII: Genesis to Numbers*. Clarendon Press.
- VanderKam, J. C. (2000). Revealed Literature in the Second Temple Period. In J. C. VanderKam (Ed.), *From Revelation to Canon: Studies in Hebrew Bible and Second Temple Literature* (pp. 1–30). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004496927_004
- VanderKam, J. C. (2002). Questions of Canon Viewed through the Dead Sea Scrolls. In L. M. McDonald & J. A. Sanders (Eds.), *The Canon Debate* (pp. 91–109). Hendrickson.
- VanderKam, J. C. (2012). *The Dead Sea scrolls and the Bible*. Eerdmans.
- VanderKam, J. C., & Flint W. (2002). *The meaning of the Dead Sea scrolls: their significance for understanding the Bible, Judaism, Jesus, and Christianity*. HarperSanFrancisco.
- Vielhauer, R. (2019). Authoritative Scriptures: Prophets and Related Texts. In G. J. Brooke & C. Hempel (Eds.), *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls* (pp. 269–272). T&T Clark.
- Woude, A. S. van der (1992). Pluriformity and Uniformity: Reflections on the Transmission of the Text of the Old Testament. In J. N. Brenner & F. García Martínez (Eds.), *Sacred History and Sacred Texts in Early Judaism: A Symposium in Honour of A. S. van der Woude* (pp. 151–169). Kok Pharos.
- Zahn, M. (2008). The Problem of Characterizing the 4QReworked Pentateuch Manuscripts: Bible, Rewritten Bible, or None of the Above? *Dead Sea Discoveries*, 15(3), 315–339. <https://doi.org/10.1163/156851708X304895>